

УДК 27.058.57

О. В. Царькова

СПЕЦИФІКА ТРЕНІНГОВОЇ РОБОТИ ІЗ ОСОБАМИ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті окреслено досвід проведення психологічного тренінгу з особами, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Крім того, презентується глибокий аналіз ресурсів та факторів психокорекційної роботи з засудженими.

Ключові слова: ресоціалізація, групова психологічна робота, ресурси і фактори психокорекції.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку Україна стала на шлях європейської інтеграції, проголосивши пріоритетну цінність прав та свобод людини і взявши на себе обов'язок з їх дотримання. Безперечно, рівень розвитку демократії визначається в державі декількома індикаторами, серед яких важливим є гуманність ставлення до громадян, які позбавлені волі. У зв'язку з цим, у державі на всіх рівнях проголошується необхідність реформування системи виконання кримінальних покарань, яка повинна стати більш відкритою, менш формалізованою, а головне – орієнтованою на вирішення основного завдання: виправлення засуджених і повноцінне включення їх у життя суспільства після відбуття покарання. Щорічно з місць позбавлення волі в Україні звільняється близько 50-60 тисяч осіб, велика кількість з яких скоює повторні злочини. За даними Державного департаменту з питань виконання покарань, з 51,4 тисячі осіб, які звільняються з виправних колоній протягом року, 1,3 тисячі (2,5 %) втрачають соціально корисні зв'язки з сім'ями, своїми рідними. Втрата цих зв'язків спричиняє соціальну ізоляцію та підштовхує колишніх в'язнів до здійснення нових злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження свідчать, що в людей, які перебувають у місцях позбавлення волі протягом тривалого часу, поступово спотворюються поведінкові сценарії, особистісні якості, відбувається втрата навичок адаптивної сімейної взаємодії. Наслідком цього є не лише велика вірогідність скоєння повторних злочинів, але й збільшення кількості сімей, які характеризуються сімейним насильством, асоціальними, девіантними формами поведінки їх членів, у тому числі й дітей, маргінальним суспільним статусом, відсутністю умов для особистісного розвитку.

Слід відзначити, що проблемі групової психологічної роботи із засудженими присвячено невелика кількість публікацій [2; 4; 5; 7]. В них головним чином представлені загальні теоретичні і методологічні основи проведення психологічних тренінгів із засудженими, пропонуються жорстко структуровані програми, спрямовані на допомогу засудженим в розумінні

своєї мотивації, потреб і поведінки; розвиток навичок адекватної та ефективної поведінки в складних життєвих ситуаціях; стимулювання розуміння самого себе та інших людей; особистісне зростання та максимальне використання своїх можливостей; уміння переборювати труднощі, незважаючи на негативне ставлення до себе; формування адекватної самооцінки і готовності нести відповідальність за власний вибір та поведінку [2, 4]. Однак, описання практичного досвіду роботи із засудженими, її специфічних особливостей, аналізу отриманих результатів в цих публікаціях не наводиться. Це не дає можливості зрозуміти, наскільки такі заходи були ефективними, з якими труднощами зіштовхуються психологи в роботі із засудженими, чи існує якась специфіка психологічного тренінгу із даним контингентом учасників.

Але в цілому, проблема аналізу особливостей психологічної групової роботи із засудженими в пенітенціарних установах України є сьогодні невирішеною і вимагає глибокої розробки.

Формулювання цілей статті. Виділення і аналіз специфіки тренінгової роботи із особами, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми розробили тренінгову програму з формування адекватної батьківської поведінки у осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, яка була успішно реалізована в Темнівській виправній колонії №100 в Харківській області, а також в Білоцерківській №35 і Березаньській №95 виправних колоніях в Київській області. В тренінгах використовувались психотехнології за такими напрямками, як нейролінгвістичне програмування, психодрама, гештальт- і екзистенціальна психотерапія. Тренінг не мав чітко структурованого характеру, хоча нами і використовувались структуровані вправи та техніки, але ж вони були підпорядковані поставленим цілям, актуальним проблемам учасників та особливостям групового процесу.

Опір змінам, відмова від звичних стереотипів спілкування й поведінки яскраво виявляються в учасників на початку тренінгу. Підкреслимо, що цей захисний механізм є неминучим природним супутником роботи будь-якої психотерапевтичної групи. Більшість учасників, навіть прагнучи змін, не завжди знають, чого вони насправді бажають.

У групі засуджених опір виявлявся в недовірі як до тренера, так і до інших учасників, у сумніві в можливості позитивних змін, у пасивності, побоюванні розкриватись, у демонстрації власної винятковості тощо. У поведінці це було виражено шляхом абстрактних розмов, мовчання, ставлення запитань, вимог конкретних порад, знецінення того, що відбувається.

Сильна установка учасників на недовіру до працівників колонії, один до одного і, відповідно, до тренера, пов'язана зі способом життя засуджених, суперечливою двоїстістю внутрішньої нормативної системи, в якій

поєднуються дві групи ціннісних критеріїв “для себе” та “для інших”, які не збігаються.

Наша практика показала, що лише досвід активної участі в тренінгу дає можливість зрозуміти його сутність і значення. Це усвідомлення є однією з основних цілей тренінгу із засудженими. На нашу думку, вона є настільки важливою, що навіть якщо буде реалізована тільки ця мета за весь час тренінгу, то його вже можна вважати ефективним, високо результативним.

Засуджені, хоча й беруть участь у тренінгу за власним бажанням, але ставляться до нього з недовірою, побоюються бути відвертими, розкривати перед іншими власні думки, почуття. Це проявляється в довгих розмовах про те, що засуджені – “особливий народ”, їх не може зрозуміти людина, яка сама не відбувала покарання, наприклад: “...у вас нічого не вийде”, “вам треба хоча б два роки тут просидіти, щоб мене зрозуміти”. Ми розуміли, що засуджені беруть участь у тренінгу за власним бажанням, і він для них вже розпочався як тільки вони сіли в коло. Тренеру необхідно підтримувати і спрямовувати процес, розуміючи, що опір – це ознака природної недовіри й відсутності взаєморозуміння між учасниками і тренером. Адже відчувалось, що тема тренінгу була значущою для засуджених, поступово у них виникало відчуття й усвідомлення сутності групової роботи, її цілей та можливостей.

На перших зустрічах учасники говорили, що вони і так один з одним обговорюють питання, які ставились на тренінгу, у них для цього є навіть забагато часу, та їм це не особливо потрібно. А на останньому занятті всі підкреслили, що у них була можливість так глибоко та конструктивно обговорювати ці проблеми лише завдяки тренінгу.

На перших заняттях багато учасників казали: “Чому ми можемо навчити своїх дітей, якщо ми більшу частину життя провели в тюрмі?”, наприкінці тренінгу - “Ми бачили, як поводити себе наші батьки, зараз ми можемо зрозуміти, що вони робили вірно, а що – ні. Ми можемо взяти для виховання наших дітей добре і відкинути погане”.

У ході тренінгу, засуджені поступово змінювали формулювання питань: “Що може дати нам тренер?” на “Що я можу дати на тренінгу іншим?”.

Якщо учасник вимагав конкретної поради, ми допомагали йому ідентифікувати проблему, сформулювати її і взяти відповідальність за її вирішення на себе. Використання потенціалу всієї групи полегшувало цей процес. Труднощі для психолога викликала установка засуджених “Чім ти кращий за мене?”. У цьому випадку допомагала установка, що завданням тренера є створення умов для самовдосконалення учасників, пошуку внутрішніх ресурсів, а не повчання, як правильно жити.

Слід розуміти, що, хоча в колонії не прийнято відкривати свої почуття й думки, у засуджених є в цьому велика потреба. Постійне перебування на очах у багатьох людей, необхідність весь час контролювати свою поведінку, стримувати емоції й почуття, бути напоготові, викликає сильний стрес,

напруження, негативно впливає на психічне самопочуття. Цілодобово знаходячись серед інших осіб, засуджений майже позбавляється можливості усамітнитися, зосередитися, замислитися про себе, про скоєне та про власну провину, про своє життя і його перспективи, про відповідальність перед рідними тощо, хоча для нього це є особливо важливим.

Ми використовували прагнення людини до відвертого спілкування, тужіння за домом, волею, рідними людьми, які є сильними мотиваторами засуджених до участі в тренінгу.

Наш досвід показав, що ті засуджені, які чинять сильний опір, проявляють пасивність, мовчки спостерігають за іншими, поступово залучаються до групового процесу. Вони бачать, що нічого страшного не відбувається, обговорюються важливі й цікаві для них питання, спостерігаються зміни в інших учасників, отримання нового досвіду, позитивних емоцій, і починають проявляти активність.

Коли кожний учасник встановлює для себе рівень відкритості, група бере відповідальність за те, що відбувається на тренінгу на себе. При певному рівні розвитку групи опір учасників зникає й починається продуктивний процес, про що свідчить відгук про тренінг одного з учасників: “Як спочатку було? Спочатку була агресія, а потім люди зрозуміли, що таке тренінг, що це їм потрібно, і приєдналися до роботи, зацікавилися, тому що відчули реальний результат”.

Для того, щоб проводити тренінг із засудженими, необхідно усвідомлювати умови, в яких вони знаходяться, і ставитися до них як до звичайних людей зі своїми проблемами, особливостями, а не як до злочинців, “зеків”. У цьому допомагає клієнтцентрований підхід, що відрізняється безоцінювальним ставленням до людини. Він базується на прийнятті людини з усіма її особливостями; визнанні її здатності до будь-яких змін; утриманні від критики й порівняння; безумовному позитивному ставленні, доброзичливості. Клієнтцентрований підхід допомагає розвивати у людей почуття самоцінності та створює атмосферу довіри, психологічного комфорту.

Розповіді учасників про своє дитинство, життя, сім'ю, проблеми і способи їх розв'язання, про скоєнні злочини, минулі судимості є ознаками відвертості, високого рівня довіри й, у цілому, ефективності тренінгу.

Показовим є випадок, коли на першій зустрічі один з учасників висловив думку, що “заняття”, які стосуються сім'ї засуджених, їх минулого та майбутнього, в колонії приносять лише страждання. Реакцією тренера була пропозиція взяти участь у тренінгу й на власному досвіді відчути, так це чи ні. Потім на обговоренні результатів тренінгу тому ж учаснику було запропоновано висловитися, що він зараз думає з цього приводу, і він відповів: “...страждання якщо і були, вони є потрібними й “очищують душу”.

З метою виявлення ресурсів і факторів психокорекційної роботи із засудженими ми використовували метод спостереження, інтерв'ю, звіти учасників тренінгу й анкетування, що проводилося після кожного з його етапів.

Під ресурсами ми розуміємо потенціальні можливості людини розвиватись як особистість, задовольняти власні потреби.

Як справедливо підкреслює А.А. Баканова, “будь-яка криза містить як позитивний, так і негативний компоненти. Якщо криза не є вирішеною або вирішена неадекватно, то це може привнести в особистість деструктивний аспект і тим самим ускладнити процес подальшого росту й розвитку. Тривала, хронічна, невирішена криза несе в собі загрозу соціальної дезадаптації, суїциду, нервово-психічних та психосоматичних розладів” [1].

Але криза - це не тільки “загроза катастрофи”, але й можливість зміни, переходу на новий ступінь розвитку особистості, джерело сили. Якщо людина адекватно долає кризу, то це надає їй можливість перейти на наступну сходинку розвитку більш зрілою особистістю.

Ми цілком згодні з твердженням, що “екзистенціальну кризу, яку переживає людина в місцях позбавлення волі, можна розглядати як ресурс, як своєрідний потенціал для особистісного росту. Робота над собою і звернення до власних страхів - довгий і важкий шлях, адже набуваючи щось дуже важливе на цьому шляху, людина змушена й чогось позбутись. Але, не дивлячись на те, що, змінюючи себе і своє життя, відмовляючись від старих уподобань, іноді доводиться платити за це велику плату, робота із власними страхами та опором вивільнює багато енергії для зростання та розвитку” [1].

Саме такий феномен ми спостерігали на наших тренінгах. Багато учасників вважали, що, крім таких важливих життєвих подій, як зустріч з майбутньою дружиною і народження дитини, вони вдячні долі також за перше ув'язнення, розуміючи його як значний досвід. Людина, яка пережила багато життєвих труднощів, яка має досвід тривалого перебування в екстремальних ситуаціях, стає відкритою для нового досвіду, і переживання кризи, глибокий відчай може бути підставою для позитивних змін, мотивом для знаходження нових шляхів пошуку рішень, набування нових навичок, переоцінки цінностей. У осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, є достатньо часу для рефлексії, аналізу свого минулого життя, ставлення до світу, осмислення майбутніх перспектив. На тренінгу це виражалося в тому, що учасники з готовністю та відвертістю намагались усвідомити себе як особистість, своє місце серед інших людей, сформулювати власні проблеми і знайти шляхи їх вирішення. Вони доволі швидко долали власний психологічний захист, який неодмінно має місце, особливо в осіб, які відбувають покарання. Ми намагались використовувати й підсилювати ці

ресурси, створювати умови для реалізації особистісного потенціалу кожного учасника й формування загального ресурсу групи.

Наочним підтвердженням рушійної сили кризового стану є й те, що деякі засуджені, усвідомлюючи необхідність позитивних змін, самотійно, без втручання психолога, приходять до справжньої віри в бога, яка дає їм потужну життєву опору. Такі засуджені намагаються використовувати будь-яку можливість для особистісного зростання, на що вказувала їх продуктивна участь у психологічних тренінгах.

Наш досвід показує, що іноді, для того щоб життєва криза стала рушійною силою особистісного зростання, необхідна велика ступінь її поглиблення. Так, деякі учасники нашого тренінгу прийшли до усвідомлення необхідності кардинально змінити власне життя лише після тривалого або неодноразового терміну відбування покарання. Наприклад, засуджений Н. (32 роки), який відбуває третій термін ув'язнення (загальний термін – 20 років), зазначив, що лише зараз чітко усвідомив необхідність змінити своє життя, а досі “плив за течією” і був цим цілком задоволений. Таким засудженим необхідна допомога в формуванні, насамперед, життєво-смыслових орієнтацій, цінностей, корекції самооцінки, які є, завдяки певного способу життя, дуже викривленими.

Проте, зустрічаються і протилежні випадки, коли життєві кризи стають не каталізатором позитивних змін, а навпаки, “розчавлюють” людину. Так, засуджений В., який тривалий час свого життя систематично потрапляв до колонії на невеликі терміни, описував себе як “рослину”, яка нікому не потрібна, і йому самому ніхто і ніщо не потрібні. У його житті немає ніяких інтересів, цінностей, цілей, і його, як він каже, це цілком влаштовує. Він не знайшов життєвої опори і в церкві. Він впевнений, що його життя не зміниться взагалі.

На наш погляд, негативну дію кризи в цьому прикладі можна пояснити тим, що тривалий досвід фрустрації, який супроводжується глибоким стійким розчаруванням і втратою особистісних смислів, породжує несвідомий страх перед будь-якими змінами, який формує переконання про їх безглуздість, що створює в людини ілюзію стабільності власного життя, і робить її надмірно захищеною, щоб вільно рухатись вперед.

Але ця ситуація не є безвихідною. Вже те, що засуджений за власним бажанням бере участь в психологічному тренінгу, доволі ясно формулює свою проблему, робить якісь, хоча поки що й безрезультатні, кроки до її розв'язання є позитивним мотиваційним поштовхом, ресурсом, який є, як показав наш досвід, тим фундаментом, на якому можна будувати психокорекційну роботу.

Ще один внутрішній ресурс, який ми спостерігали у засуджених на тренінгу, пов'язаний з необхідністю адаптуватися до екстремальних умов ув'язнення. Специфіка режиму пенітенціарного закладу, тривале

знаходження засуджених у замкненому просторі, жорсткі норми субкультури, обмеженість кола спілкування й вільного прояву бажань та почуттів, мобілізують їх внутрішній потенціал, вимагають чутливості до конкретної ситуації, передбачення її розвитку та певного самоконтролю. Від того, наскільки ув'язнений розуміє ситуацію спілкування з іншими засудженими та персоналом, інтерпретує будь-які інтеракції, розуміє внутрішні стани співрозмовників, приховані смисли, наміри та мотиви поведінки, а також усвідомлює наслідки власних учинків, залежить не тільки її комфортне перебування в колонії, але й виживання в цілому. Це стимулює розвиток практичного, соціального, а також метафоричного мислення. Наш досвід показав, що за умов створення довірливих і безпечних стосунків, засуджені демонстрували чутливість до процесу спілкування, станів і, що є найважливішим, намірів інших учасників, здатність поставити себе на їхнє місце, адекватне розуміння прихованого смислу метафор, несвідомих образів і фантазій, що виявлялися в проєктивних техніках, які ми застосовували. При цьому важливе значення має внутрішня установка. Якщо вона сприймає обставини, що склалися, як випробування, вони є мобілізуючими і сприяють особистісному зростанню, а якщо як крах життя - це призводить до відчуття безнадійності й дезаптації.

Враховуючі вищесказане, однією з основних задач у процесі ресоціалізації є допомога засудженим знайти доступ до власних ресурсів, підтримка та мобілізація їх внутрішнього потенціалу, орієнтування на позитивний особистісний розвиток.

Далі ми зупинимось на факторах й умовах, що впливають на позитивні зміни особистості засуджених під час групової психокорекційної роботи. Ірвін Ялом виділив 11 основних терапевтичних факторів, на які сьогодні спираються більшість дослідників і практиків групової психотерапії. Це - заохочування надії, універсальність, інформування, альтруїзм, корекція досвіду первинної сім'ї, удосконалення соціальних навичок, імітаційна поведінка, міжособистісне дослідження, згуртованість групи, катарсис, екзистенціальні фактори [6; 8].

У проведеному нами тренінгу із засудженими, в різному ступені виявлялись ці фактори.

По-перше, усвідомлення засудженими обмеженості свого життєвого досвіду. Відомо, що досвід будь-якої людини й уявлення про оточуючий світ обмежені її буттям. Але у засуджених ця обмеженість через їхній спосіб життя, належність до кримінальної субкультури, перебування у специфічних умовах місць позбавлення волі проявляється найбільш яскраво. Це віддаляє їх від суспільства й ускладнює адаптацію до умов життя в соціумі з його загальноприйнятими нормами. Більшість з них несвідомо ідентифікують себе зі своєю проблемною поведінкою, з роллю-ярликом "злочинця", відчувають свою ізольованість від суспільства та є зацикленими на такому

досвіді, що змушує їх відчувати безнадійність та безсилля перед невідворотністю долі. На тренінгу засуджені отримують новий досвід усвідомлення самих себе, стосунків з іншими на рівні інших загальнолюдських цінностей, що дає їм можливість розширити “Я-концепцію”, усвідомити, що роль “злочинця” - це не те, ким вони є насправді, змістити акценти сприйняття оточуючого світу. Використання під час тренінгу технік екзистенціального підходу в поєднанні з природним прагненням будь-якої людини до загальнолюдських цінностей допомагає учасникам усвідомити свій актуальний стан, співставити його з власними бажаннями і прийняти обмеженість власного досвіду, що є першим кроком до кращого майбутнього. У групі людина зіштовхується з життєвими історіями, досвідом, способами вирішення проблем інших учасників. Це створює умови для виникнення надії, що дійсно можна щось змінити в своїй життєвій ситуації. Потужним джерелом надії є також позитивні зміни інших учасників під час психокорекційної роботи.

Іншим значущим фактором є універсальність проблем. Оскільки всі групи у наших тренінгах були однорідними (схожий життєвий шлях учасників, умови ув'язнення тощо), учасники самі відмічають, що їх проблеми не є унікальними, і це також призводить до посилення відвертості й об'єднання учасників. Цей фактор також пов'язаний з можливістю побачити іншого як людину (а не як співкамерника) з власними слабостями, мріями, сподіваннями, почуттями до рідних, що дає можливість учасникам ідентифікуватися з іншими й переймати у них позитивний психокорекційний досвід.

Інший психокорекційний фактор – свобода вибору, можливість вільно висловлювати свої почуття, що є особливо важливим в умовах виправної колонії, де, як ми вже підкресливали, така форма поведінки не заохочується на всіх рівнях, що суперечить потребі людини бути прийнятою іншими.

Наступні психокорекційні фактори, такі як інформування учасників, корекція досвіду первинної сім'ї й удосконалення соціальних навичок, тісно пов'язані між собою. Оскільки головною темою наших тренінгів є відповідальна батьківська поведінка, дуже велике значення має аналіз стосунків учасників у їх первинних родин, стилів виховання їх власних батьків, особливостей стосунків і почуттів, пов'язаних з ними. Маючи досвід дорослого життя й батьківства, учасники могли усвідомити, як вони втілюють батьківські сценарії у власних сімейних стосунках, їхні позитивні та негативні риси. Це давало поштовх до корегування досвіду, в багатьох випадках негативного, отриманого у їх первинних сім'ях. Поряд з цим, моделювання минулих і майбутніх сімейних ситуацій дозволяє засудженим набути, соціальних умінь, усвідомити свої слабкі сторони й переваги. Інформація про виховання дітей є вкрай необхідною людям, які довгий час

були відірвані від сім'ї і навіть не знають як вирішувати елементарні проблеми.

Література

1. Баканова А.А. Экзистенциальный кризис и его ресурсы у заключенных. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях: Психология и педагогика в общественной практике: Сб. науч. трудов. – Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 2000.
2. Дель Н.В. Социально-психологический тренинг развития личности осужденных / Научно-методические основы оказания психологической помощи осужденным. – Москва: «Права человека», 2001.
3. Джеффрис Д. Мы здесь занимаемся тем, что разряжаем бомбы. Психодрама с закоренелыми преступниками / Психодрама – вдохновение и техника. – Москва: Независимая фирма «Класс», 1997.
4. Димитров А.В. Сафронов В.П. Основы пенитенциарной психологии : Учебное пособие: - Москва: Московский психолого-социальный институт, 2003.
5. Ресоциализация осужденных в пенитенциарных учреждениях ФРГ (социально-психологический аспект): Учеб. пособие. – Москва: «Права человека», 2001.
6. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика. Пер. с англ. / Общ. Ред. Л.П. Петровской. – 2-е изд. – Москва: Прогресс, 1993.
7. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология: Учеб. для высших юрид. учеб. заведений. – Москва: Юристъ, 1999.
8. Ялом И. Теория и практика групповой психотерапии. – Санкт-Петербург: Издательство «Питер», 2000.

A. Tsarkova. Specific of training work with individuals serving doing time in prisons.

This article describes the experience of psychological training of persons doing time in prison. In addition, an in-depth analysis of resources and factors of psycho work with prisoners.

Key words: *re-socialization, group psychological work, resources, and psycho-correction factors.*